В.Я. ПОГРЕБНЯК

Володимир Якович Погребняк, кандидат юридичних наук, докторант Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, суддя Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду*

ORCID: 0000-0001-7195-0845

ПЕРЕХІД ПРАВА ВИМОГИ КРЕДИТОРА В ЗОБОВ'ЯЗАННІ В ПОРЯДКУ ЦЕСІЇ

Постановка проблеми. Положення чинного цивільного законодавства України не оперують терміном цесія, однак у сучасній юридичній літературі ним позначається відступлення права вимоги кредитора іншій особі. Цей правовий спосіб передбачає договірну передачу зобов'язальних вимог первісного кредитора (цедента) новому кредиторові (цесіонарію)¹. Однак, незважаючи на значне поширення застосування цесії в практиці правореалізації, юридична схематизація її здійснення залишилась однією з малодосліджених проблем сучасної цивілістики. При цьому піднята проблема актуалізується ще й тим, що цесія не ставала предметом розгляду в аспекті останніх тенденцій, які передбачають поділ способів переходу прав на договірні й недоговірні, зокрема примусові. Це сприяє виникненню закономірного питання, чи здійснюється цесія виключно на договірній підставі, або ж може мати місце і так звана примусова цесія?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми переходу суб'єктивних цивільних прав вимоги ставали предметом розгляду таких вчених-юристів, як В.І. Борисова, Б. Віндшейд, Г. Дернбург, С.С. Каширський, А.В. Коструба, Н.С. Кузнецова, Р.А. Майданик, Д.В. Носов, О.О. Отраднова, М.Д. Пленюк, В.О. Рясенцев, І.В. Спасибо-Фатеева, В.С. Толстой, Г.Г. Харченко, Б.Б. Черепакін, О.О. Ягельницький, В.Л. Яроцький та ін.

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні юридичної сутності й порядку здійснення відступлення права вимоги у відносних цивільних правовідносинах.

Основний матеріал дослідження. Одним із юридичних засобів, що слугують досягненню юридичного наслідку у вигляді переходу права вимоги (заміни кредитора у зобов'язанні) в рамках здійснення цесії, виступає в тому числі відносно правовідношення. Вихідними умовами здійснення переходу є наявність у особи суб'єктивного цивільного права вимоги. Таким чином, право вимоги, що входить до змісту одного відносного цивільного правовідношення, включається в інше існуюче або новосформоване правовідношення в якості об'єкта², який підлягає передачі, і при цьому не виходить зі змісту першого. У зв'язку з цим виникає конструкція, в якій кредитор у первісному зобов'язанні виступає у іншому зобов'язанні боржником, який зобов'язаний передати право вимоги, що входить до змісту первісного зобов'язання, кредитору у другому зобов'язанні.

В окресленій конструкції друге зобов'язання виступає юридичним засобом для забезпечення переходу права вимоги у первісному зобов'язанні, а з позицій зазначеного вище концепту – для заміни кредитора в первісному зобов'язанні іншою особою.

Внаслідок виконання обов'язку з передачі права вимоги друге правовідношення може припиняти своє існування у зв'язку з вичерпуванням змісту, в той час як у первісному зобов'язанні відбувається, як правило, повна заміна кредитора. При цьому заміна кредитора у зобов'язанні здійснюється без згоди боржника, якщо інше не встановлено договором або законом (ч. 1 ст. 516 ЦК України)³.

Звернення до положень чинного цивільного законодавства України сприяє формуванню висновку, що вони акцентують увагу на правочинній природі уступки права вимоги. Як результат в сучасній юридичній літературі в якості юридичної підстави *цесії* розглядається цивільно-правовий договір. У цьому контексті Я.В. Новохатська зазначає, що в сучасних умовах відступлення права вимоги забезпечується різними цивільно-правовими договорами, зокрема купівлі-продажу, міни, дарування, факторингу. У зв'язку з цим у системі договорів недоцільно виокремлювати цесію як окремий різновид домовленості. Підставою здійснення переходу є не цесія як спеціальний правочин, а власне причина, що лежить в основі її здійснення⁴. Цесія являє собою загальну модельну юридичну схему переходу суб'єктивного цивільного права вимоги, концептуальну модель його трансферу.

У наукових джерелах трапляється теза, відповідно до якої *договір з відступлення права вимоги є консенсуальним* і вважається вчиненим в момент досягнення сторонами згоди щодо всіх істотних умов, зокрема предмету цесії. Водночас у такому разі необхідно зважати на те, що сторони не обмежені в можливості використання попереднього договору як юридичної детермінанти укладення основного договору про відступлення права вимоги, що матиме реальний характер. Відсутність речової форми існування об'єкта переходу, тобто те, що в якості об'єкта передачі виступає власне право, а не предмет матеріального світу, в даному разі не може розглядатись в якості основного аргументу проти можливості використання такого підходу. Це під-

тверджується й тією обставиною, що навіть при укладенні договорів, на підставі яких відбувається перехід суб'єктивних цивільних прав, що забезпечують їх носію можливість панування над певними благами, передача таких благ в окремих випадках не вимагається, зокрема, якщо відповідне благо вже перебуває в набувача або може не мати матеріального характеру, наприклад, є результатом інтелектуальної діяльності. У такому разі при укладенні реального договору акт передачі набуває формального характеру і втілюється, зокрема, в підписанні актів приймання-передачі або в здійсненні дій, які в джерелах римського права називались *traditio symbolica*⁵, оскільки заміняли повноцінний матеріальний акт передачі символічною передачею, наприклад, ключів від складу, де знаходиться товар тощо.

Окреслене показує, що чітке розмежування моделі укладення договору та визначення моменту такого укладення в контексті поділу договорів на реальні й консенсуальні не завжди здійснюється за критерієм його предмета.

Важливою частиною цесії є дотримання формальностей, що надають їй чинності. У положеннях чинного цивільного законодавства України простежується відносність відповідного акта поведінки. У зв'язку з правочинною природою цесії для здійснення переходу суб'єктивних цивільних прав вимоги цеденту і цесіонарію необхідно дотримуватись вимог, що висуваються до правочину. У випадку, якщо боржник не повідомляється письмово про заміну кредитора у зобов'язанні, новий кредитор несе ризик несприятливих для нього наслідків (ч. 1 ст. 516 ЦК України)⁶. Разом із тим досить тривалий час західно-правова традиція регулювання відповідних суспільних відносин йшла тим шляхом, що надавала чинності цесії перед третіми особами лише при повідомленні боржника про її здійснення або отримання від нього згоди на відступлення права вимоги⁷. Такий підхід виправдовувався лише посиленням гарантій забезпечення законних інтересів нового набувача права вимоги, який одержував відповідне право при другій або наступних цесіях, адже в такому разі боржник у зобов'язанні, до змісту якого входить відповідне суб'єктивне цивільне право вимоги, поінформований про весь ланцюг переходів права вимоги, у зв'язку з чим обізнаний про суб'єкта, на користь якого необхідно виконати відповідний суб'єктивний цивільний обов'язок.

Розгляд цивільно-правового договору як правової підстави здійснення цесії наштовхує на проблему **можливості її здійснення в примусовому порядку**. Зокрема, з п. 1 ч. 1 ст. 512 ЦК України⁸ слідує, що уступка права вимоги (цесія) характеризується такими ознаками, як: 1) є вольовим актом особи, якій належить суб'єктивне цивільне право вимоги; 2) має правочинну природу, тобто здійснюється актом особи, якій належить відповідне право вимоги. При цьому такий правочин є двостороннім, оскільки для його вчинення необхідне волевиявлення цедента і цесіонарія⁹.

Поряд із тим, як відомо, в сучасній юридичній літературі і положеннях чинного цивільного законодавства України знаходиться все більшого поширення категорія «примусовість», наприклад, «примусове відчуження». Вона характеризує спосіб переходу, зокрема права власності, який не передбачає урахування волі управленої особи для здійснення такого переходу. Водночас категорія «примусове стягнення» (відчуження без згоди) використовується, зокрема, в положеннях Закону України «Про мораторій на стягнення майна громадян України, наданого як забезпечення кредитів в іноземній валюті» для позначення в тому числі переходу права власності на заставлене майно, без урахування волі його власника (ст. 1)¹⁰.

У контексті зазначеного слід враховувати, що ч. 1 ст. 4 Закону України «Про заставу» визначається здатність майнових прав виступати об'єктом застави¹¹. При цьому ст. 23 цього Закону встановлюється, що при заставі майнових прав реалізація предмета застави провадиться шляхом уступки заставодавцем заставодержателю вимоги, що випливає із заставленого права, або в інший спосіб, не заборонений законом, у тому числі шляхом продажу права вимоги третій особі.

Заставодержатель набуває право вимагати в судовому порядку переводу на нього заставленого права в момент виникнення права звернення стягнення на предмет застави¹². Таким чином, у ч. 1 аналізованої статті Закону йдеться, зокрема, про класичний випадок цесії, коли боржник відчужує наявне в нього право вимоги безпосередньо заставодержателю або іншій особі з передачею суми виторгу кредитору в рахунок погашення основного зобов'язання. Поряд із тим, як відомо, у практиці правореалізації такі випадки є поодинокими. Як правило, між кредитором і боржником виникає юридичний конфлікт, у зв'язку з чим перший вимушений звертатись до суду за його вирішенням. У цьому сенсі постає проблема, чи можна вважати переведення заставлених суб'єктивних цивільних прав боржника на кредитора за рішенням суду **примусовою цесією** або ж у даному випадку має місце правонаступництво (п. 2 ч. 1 ст. 512 ЦК України) чи один із особливих випадків, не включених у ч. 1 ст. 512 ЦК України, однак існування якого передбачається ч. 2 зазначеної статті?

Не заглиблюючись в питання неконструктивності протиставлення уступки права вимоги і правонаступництва, яке можна спостерігати на рівні ч. 1 ст. 512 ЦК України, слід констатувати, що в даному випадку має місце сингулярне правонаступництво, оскільки набуття майнових прав вимоги кредитором залежить від наявності відповідних прав у боржника, хоча воля останнього і не враховується при здійсненні передачі. Сингулярність у такому разі також означає, що до набувача переходить відповідне суб'єктивне цивільне право окремо, як самостійний об'єкт, а не у юридичному масиві з іншими правами і обов'язками відповідної особи, що має місце, наприклад, при спадкуванні.

Розуміючи п. 1 ч. 1 ст. 512 ЦК України буквально, ми неодмінно дійдемо висновку, що переведення суб'єктивного цивільного права вимоги, яке належить особі, на кредитора за рішенням суду не є уступкою права вимоги, оскільки в даному разі відсутній вольовий акт боржника, а розгляд судового рішення як правочину є дуже спірним. Однак у даному разі необхідно звернути увагу на правові позиції, висловлені з цього приводу вищими судовими інстанціями. Так, Верховний Суд України у своїй постанові від 11 грудня 2013 р. у справі № 6-124цс13 підтримав практику правозастосування, зокрема Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, вказавши, що суд першої інстанції, з яким погодились суди

апеляційної та касаційної інстанцій, виходив із того, що позивач як іпотекодержатель має право на підставі ч. 2 ст. 16 ЦК України, ст. ст. 36, 37 Закону України «Про іпотеку» захистити свої майнові права, звернувшись до суду з позовом про звернення стягнення на предмет іпотеки шляхом визнання права власності на спірне майно, оскільки договорами іпотеки передбачено, що іпотекодержатель за своїм вибором звертає стягнення на предмет іпотеки одним із перерахованих у договорі способів, у тому числі шляхом передачі іпотекодержателю права власності на предмет іпотеки в рахунок виконання забезпечених іпотекою зобов'язань¹³. При цьому Вищий господарський суд України у своїй постанові від 16 грудня 2014 р. у справі № 39/5005/4527/2012 на підставі аналізу ч. 2 ст. 1, а також ст. 11 Закону України «Про заставу» прямо зазначив, що договір застави за своєю правовою природою є договором відчуження майна¹⁴. Цей висновок відображений і в інших судових рішеннях у контексті аналізу положень Законів України «Про заставу» і «Про іпотеку». В його основу покладено тезу про те, сама застава або іпотека є видом забезпечення виконання зобов'язання. Однак, якщо законом, умовами договору застави або договору про задоволення вимог іпотекодержателя чи застереженням в іпотечному договорі, що прирівнюється до такого договору за своїми правовими наслідками, передбачено набуття заставодержателем (іпотекодержателем) права власності на предмет застави (іпотеки) як спосіб звернення стягнення на нього, то в такому разі виникнення визначених умовами відповідних договорів або застереження обставин, зокрема порушення заставодавцем (іпотекодавцем) своїх зобов'язань за основним договором, спричиняє трансформацію договору застави (іпотеки або застереження в ньому) з договору про забезпечення виконання основного зобов'язання в договір про відчуження.

У зв'язку з викладеним вище вважаємо, що звернення кредитором стягнення на суб'єктивне цивільне право вимоги боржника в іншому зобов'язанні являє собою примусове відступлення права вимоги і є підґрунтям для розмежування добровільної і примусової цесії.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Узагальнюючи викладене вище, слід констатувати, що положення чинного цивільного законодавства України визначають уступку права вимоги (цесію), зокрема як правочин, який вчиняється особою, якій належить відповідне право, і його набувачем. У зв'язку з цим у якості підстави переходу права вимоги виступає переважно цивільно-правовий договір. Тому, при буквальному розумінні п. 1 ч. 1 ст. 512 ЦК України, необхідно констатувати, що звернення стягнення на заставлене право вимоги за рішенням суду не являє собою уступку такого права, оскільки його суб'єкт може не брати безпосередньої участі в реалізації механізму переходу. Такий механізм не передбачає сприяння відповідної особи для його реалізації. Однак такий підхід ставиться під сумнів тією обставиною, що договір застави майнового права може передбачати, що заставодержатель може набути право на заставлене майно у випадку порушення зобов'язання боржником. У зв'язку з цим у разі настання такої обставини договір застави посвідчує відчуження заставленого майна заставодавцем заставодержателю. Рішення суду в такому разі лише констатує відповідні обставини і забезпечує примусовий перехід прав між визначеними особами. Це дає підґрунтя для висновку, що в такому разі має місце примусове відступлення права вимоги.

При цьому, якщо зважати на те, що підставою звернення стягнення на майнові права вимоги, що належать боржнику, можуть бути й інші підстави, зокрема недоговірної характеру, наприклад завдання недоговірної шкоди іншим учасникам майнового обороту, то в такому разі стає зрозумілим, що примусове відступлення права вимоги може ототожнюватись із примусовим зверненням стягнення на майнове право вимоги, що належить боржнику, незважаючи на те, що в такому разі взагалі відсутнє будь-яке волевиявлення управленої особи на перехід відповідного права вимоги. Адже, якщо положення чинного цивільного законодавства України оперують категорією «примусове відчуження», незважаючи на те, що під відчуженням в цілому розуміється вольова поведінка особи, якій належить відповідне право, то в такому разі на життя заслуговують і категорії «примусова уступка права вимоги» або «примусова цесія», незважаючи на те, що в цілому уступка також визначається як вольова поведінка особи, якій належить відповідне право вимоги.

¹ Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. / Кузнєцова Н.С., Кот О.О., Боднар Т.В. та ін.; за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця. 4-те вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2010. Т. 2. С. 11.

² Ломидзе О. Влияние договорного правоотношения на распорядительные возможности кредитора и отчуждение права после расторжения договора. *Хозяйство и право*. 2005. № 8. С. 16.

³ Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356 (із змінами).

⁴ Новохатська Я.В. Заміна сторін у зобов'язанні. *Проблеми законності*. Харків, 2011. Вип. 115. С. 29–31.

⁵ Шимон С.І. Відчуження майнових прав і «traditio» в зобов'язаннях купівлі-продажу. *Науковий вісник Нац. ун-ту біоєкології і природокористування України*. 2012. Вип. 173 (3). С. 154 (Серія «Право»).

⁶ Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 516.

⁷ Годэмэ Е. Общая теория обязательств / пер. с франц. И.Б. Новицкого. Москва: Юрид. изд. М-ва юстиции СССР, 1948. С. 465.

⁸ Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 512.

⁹ Пушай В.І. Проблемні аспекти здійснення заміни осіб у зобов'язаннях: *Форум права: особи електрон. наук. фахове вид.* 2013. № 3 С. 505. URL: http://www.nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2013_3_84 (дата звернення: 04.12.2018).

¹⁰ Про мораторій на стягнення майна громадян України, наданого як забезпечення кредитів в іноземній валюті: Закон України від 03 червня 2014 р. № 1304-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 28. Ст. 940 (зі змінами).

¹¹ Про заставу: Закон України від 2 жовтня 1992 р. № 2654-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 47. Ст. 642 (із змінами).

¹² Там само. Ст. 23.

¹³ Постанова Верховного Суду України від 11 грудня 2013 р., судова справа № 6-124цс13. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36369575> (дата звернення: 21.08.2019).

¹⁴ Постанова Вищого господарського суду України від 16 грудня 2014 р., судова справа № 39/5005/4527/2012. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41982824> (дата звернення: 21.08.2019).

Резюме

Погребняк В.Я. Перехід права вимоги кредитора в зобов'язанні в порядку цесії.

Стаття присвячена розгляду юридичної сутності і порядку здійснення відступлення права вимоги (цесії) у відносинах цивільних правовідносинах. Встановлюється, що в юридичній літературі цесія розглядається переважно як договірна передача зобов'язальних вимог первісного кредитора (цедента) новому кредиторові (цесіонарію). Автором розкривається порядок здійснення цесії, визначається, що в ході її реалізації відбувається сингулярне правонаступництво.

Автор звертається до розгляду проблеми примусового здійснення переходу права вимоги кредитора. Аналізуючи порушену проблему, в тому числі в контексті таких категорій, як «звернення стягнення» і «примусове відчуження», автор визнає за можливе введення до понятійно-категоріального апарату цивільного права терміна «примусова цесія», що характеризує здійснення відступлення права вимоги у примусовому порядку, в тому числі на підставі рішення суду.

Ключові слова: цесія, звернення стягнення, право вимоги, перехід прав, застава.

Резюме

Погребняк В.Я. Переход права требования кредитора в обязательстве в порядке цессии.

Статья посвящена рассмотрению юридической сущности и порядка совершения уступки права требования (цессии) в относительных гражданских правоотношениях. Устанавливается, что в юридической литературе цессия рассматривается преимущественно как договорная передача обязательственных требований первичного кредитора (цедента) новому кредитору (цессионарию). Автором раскрывается порядок совершения цессии, определяется, что в ходе ее реализации совершается сингулярное правопреемство.

Автор обращается к рассмотрению проблемы совершения перехода права требования в принудительном порядке. Анализируя поднятую проблему, в том числе в контексте таких категорий, как «обращение взыскания» и «принудительное отчуждение», автор признает возможным введение в понятийно-категориальный аппарат гражданского права термина «принудительная цессия», который характеризует совершение уступки права требования в принудительном порядке, в том числе на основании решения суда.

Ключевые слова: цессия, обращение взыскания, право требования, переход прав, залог.

Summary

Volodymyr Pohrebniak. Transfer of right to claim in obligation (cession).

The article is devoted to consideration essence and order of realization of transfer of right to claim in relative legal relationships (cession). It is defined that in modern juridical literature a cession is principally considered as transfer of claims of a primary creditor (assignor) to a new creditor (assignee) based on a contract. Appropriate result is achieved by separate relationship in which primary creditor is obliged to transfer his right to claim to another person. A result of appropriate juridical operation is complete or partial change of the creditor in primary relationship.

It is defined that paragraph 1 of part 1 of article 512 of Civil Code of Ukraine demonstrate that cession is characterized by such signs as: 1) is a volitional act of a person to who belong civil right to claim; 2) is a dealing-nature act. In view of these factors numerous scientist consider contract as main cause for cession.

The approach according to which a contract of cession is consensual and recognized as concluded in moment when its participants reconcile all determinative conditions including an object of cession is the most widespread in modern juridical literature. At the same time the author substantiates that appropriate persons can conclude cession contract in real form by using construct of previous contract. It is defined that cession provides singular succession. The acquirer can get creditor's rights only if it belong to creditor. Singularity also means that acquirer gets only appropriate subjective civil right as a separate object but not all civil rights and obligations of assignor how does it take place for example in succession after a testator.

Considering appropriate problem in context of such categories as "foreclosure" and "compulsory alienation" the author defines it possible to increase categorical composition of civil law by term "compulsory cession" which means conduction of cession forcefully, for example by court order which doesn't provide creditor's assistance.

Key words: cession, foreclosure, right to claim, transfer of rights, pledge.